

**КАТЕГОРІЯ «УХИЛЕННЯ» В КРИМІНАЛЬНОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ ТА ПРАВІ УКРАЇНИ
(ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ЮРИДИЧНОЇ
ОЦІНКИ)**

СЕМЕНОГОВ Ігор Володимирович - кандидат юридичних наук, прокурор
прокуратури Червонозаводського району м. Харкова

УДК 343.211

В статті розглянуті особливості уголовно-правового поведіння суб'єкта, виражаючогося в ухиленні від виконання возложенных на него обязанностей. Отмечено общие и отличительные черты уклонения, предусмотренного в Общей части Уголовного кодекса Украины и в его Особенной части. Сделан вывод о наличии единого комплекса обстоятельств, подлежащих выявлению при уголовно-правовой оценке любого вида уклонения.

Ключові слова: злочин, посткримінальна поведінка, ухилення, бездіяльність, обов'язок діяти, кримінально-правова оцінка.

Постановка проблеми

Зростання рівня громадянської активності, що спостерігається в Україні, а також досить складні зовнішньополітичні й внутрішні соціально-економічні реалії надають актуальності та гостроти проблемі контролю за якістю виконання соціальних ролей і функцій учасниками різноманітних відносин і процесів. Інституційні механізми забезпечення такого контролю розрізняються залежно від важливості тієї чи іншої сфери, яка вимагає від діючих у них осіб певної поведінки. Тому й наслідки невиконання (неналежного виконання) такими суб'єктами своїх обов'язків перебувають у досить широкому діапазоні – від морального осуду, дисциплінарних чи цивільно-правових стягнень до застосування найсуворіших засобів державного примусу у вигляді кримінально-правових санкцій.

Мета дослідження

Право в цілому та окремі його галузі, зокрема, є перш за все засобом забезпечення позитивної активності членів соціуму, інструментом регулювання й впорядкування їх активної поведінки (творчої, пізнавальної, предметно-прикладної, перетворювальної й інших форм діяльності). При цьому одним із антиподів щодо соціально корисної активності діяльності людини є аморальна, асоціальна або антисоціальна бездіяльність. Існують різні форми її вираження: неналежне виконання свого обов'язку (громадянського, військового, службового, професійного, батьківського, цивільно-правового тощо), невиконання його без об'єктивних причин, виконання обов'язку лише в якійсь його частині. Одним із проявів соціально шкідливої (за деяких умов – і суспільно небезпечної) бездіяльності є поведінка особи, яка в юридичних актах та в теорії правознавства ідентифікується за допомогою поняття «ухилення». Досить поширеною вона є й у кримінальному законодавстві та праві України, позначаючи певну пасивну поведінку особи, виконання якою своїх обов'язків у певних сферах контролюється за допомогою застосування кримінально-правового впливу. Дослідження цієї категорії в кримінальному законодавстві й праві України та окреслення деяких проблем її теоретичної інтерпретації й практичної оцінки є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу дослідження

Для запобігання бездіяльності в найбільш важливих галузях людської практики суб'єкти управління використовують різні стимули – позитивні (наприклад, встановлення премій чи надбавок для працівників, які сумлінно виконують свої трудові функції) та негативні, штрафні. Подібний підхід властивий і кримінальному праву, яке, з огляду на наявні в ньому засоби впливу на індивідуальну й групову поведінку людини, цілком справедливо визнається найсуворішою галуззю публічного права. Специфічність предмету й методу кримінального права зумовлює певні особливості засобів регулювання ним діяльності учасників суспільних відносин. Так, для стимулювання правомірної кримінально-правової поведінки особи (добровільної відмови від доведення злочину до кінця, відшкодування заподіяних злочином збитків, примирення з потерпілим і т. ін.) норми цієї галузі передбачають її заохочення, яке здійснюється шляхом усунення або пом'якшення суворості кримінально-правового впливу (виключення кримінальної відповідальності, звільнення від неї, пом'якшення покарання, повне чи часткове звільнення від нього тощо) [1, с. 40]. Водночас, оскільки більш традиційним (і значно поширенішим) методом правового регулювання в зазначеній галузі є визнання суспільно небезпечних діянь злочинами та встановлення покарання (його виду та розміру) за їх вчинення, то значно більшу сферу практичного застосування в кримінальному праві отримують стимули негативні (призначення й виконання кримінальних покарань), які повинні схилити делінквентів та інших членів соціуму до кримінально правомірної поведінки [2, с. 17]. Тому цілком зрозуміло, що для протидії бездіяльності особи у всіх її проявах (і, відповідно, для спонукання її до певних дій), у кримінальному праві найчастіше використовуються негативні, каральні стимули.

За проведеними нами підрахунками, станом на 1 січня 2016 року в тексті Кримінального кодексу (далі – КК) України термін «ухилення» вжито у восьми нормах Загальної частини: ухилення особи, переданої на поруки, від заходів виховного характеру (ч. 1

ст. 47 КК); ухилення особи, що вчинила злочин, від досудового слідства або суду (ч. 2-ст. 49 КК); ухилення від покарання, призначеного вироком суду, що має наслідком відповідальність, передбачену статтями 389 та 390 КК (ч. 5 ст. 52 КК); ухилення від виховання дитини, догляду за нею звільненою від відбування покарання з випробуванням жінкою (ч. 5 ст. 79 КК); ухилення засудженого від відбування покарання (ч. 3 ст. 80 КК); ухилення засудженої жінки, яка була звільнена від відбування покарання, від виховання дитини, догляду за нею (ч. 5 ст. 83 КК); ухилення від передбаченої законом відповідальності як мета вчинення певних злочинів, що характеризує їх як вчинені в інтересах юридичної особи (примітка 2 до ст. 96-3 КК); ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру (ч. 3 ст. 97 КК).

У нормах Особливої частини КК до зазначеного поняття законодавець звертається ще частіше, згадуючи його у диспозиціях: ч. 1 ст. 157 КК (ухилення члена виборчої комісії у роботі комісії без поважних причин); ч. 1 ст. 164 КК (злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів) та злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні); ч. 1 ст. 165 КК (злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання непрацездатних батьків); ч. 1 ст. 212 КК (умисне ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що входять в систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку); ч. 1 ст. 212-1 КК (умисне ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування), ст. 237 КК (ухилення від проведення на території, що зазнала забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням, дезактиваційних чи інших відновлювальних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення); ст. 335 КК (ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу); ст. 336 КК (ухилення від призову за мобілізацією); ст. 336-1 КК (ухи-

лення від проходження служби цивільного захисту в особливий період чи у разі проведення цільової мобілізації); ст. 337 КК (ухилення військовозобов'язаного від військового обліку після попередження, зробленого відповідним військовим комісаріатом; ухилення військовозобов'язаного від навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів); ст. 389 КК (ухилення від сплати штрафу або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю особою, засудженою до цих видів покарань; ухилення від відбування громадських чи виправних робіт особою, засудженою до цього покарання); ст. 390 КК (ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі); ст. 395 КК (самовільне залишення особою місця проживання з метою ухилення від адміністративного нагляду); ст. 409 КК (ухилення військовослужбовця від несення обов'язків військової служби шляхом самокалічення або шляхом симуляції хвороби, підроблення документів чи іншого обману)[3].

Наведені вище переліки й узагальнення їх змісту дозволяють звернути увагу на деякі спільні й відмінні риси, які має категорія «ухилення» в приписах Загальної й Особливої частин КК. До перших можна віднести приналежність ухилення до діяння особи (за межами якого вона, як відомо, не підвладна кримінальному закону); негативну кримінально-правову оцінку поведінки, яка кваліфікується як «ухилення»; вплив ухилення як юридичного факту на розвиток кримінально-правових відносин (їх виникнення, зміну, видозміну, припинення); зв'язок ухилення із можливістю застосування певних кримінально-правових санкцій до суб'єкта, який його вчинив. Водночас, між ухиленням, передбаченим положеннями Загальної частини кримінального закону, та однойменною поведінкою, згаданою в нормах його Особливої частини, існує ряд відмінностей. У Загальній частині ухилення характеризує лише негативну посткримінальну поведінку особи, а тому його наслідки не охоплюють застосування покарання як найбільш суворого засобу кримінально-правового впливу. В Особливій же частині, навпаки, – категорією «ухилення» законодавець оперує у переважній більшості випадків для позначення суспільно

небезпечного діяння як ознаки об'єктивної сторони складу злочину (або складів злочинів). І лише в ст. 395 КК поняття ухилення стосується характеристики суб'єктивної сторони злочину (порушення правил адміністративного нагляду).

Оскільки для кримінально-правової доктрини більшою мірою властиві потяг до поглибленої розробки змісту елементів й ознак конкретних складів злочинів та характеристик злочинної поведінки взагалі, то й категорія ухилення більшою мірою вивчена наукою перш за все як характеристика об'єктивної сторони складів окремих злочинів (наприклад, ухилення від сплати податків[4, с. 115–141; 5, с. 147–154.]). Ухилення ж як форма кримінально протиправної але незлочинної поведінки, передбаченої в Загальній частині, досліджене не настільки ретельно (так, аналізу піддано ухилення особи від суду чи досудового слідства як підстава припинення перебігу строків давності[6], ухилення неповнолітнього від примусових заходів виховного характеру [7, с. с. 174–185.]). Водночас, єдина галузева приналежність категорії ухилення та приналежність останнього до юридично значущої поведінки дозволяє припустити, що дослідження окремих його видів та форм, а також їх кримінально-правова оцінка повинні базуватись на тотожних теоретико-методологічних засадах. Зокрема, спільні інституційні риси ухилення, передбаченого нормами як Загальної, так і Особливої частини КК, передбачають однорідність вимог до оцінки всіх форм ухилення як поведінки, яка має кримінально-правове значення.

В українській мові «ухилятися» означає «1. Відступати, відхилятися, відскакувати тощо назад чи вбік від когось, чого-н. 2. *від чого, перен.* Не брати участі в чомусь, не робити чогось; уникати» [8, с. 886]. У контексті передбачених нормами КК України форм ухилення особи як злочинної або негативної посткримінальної поведінки слід виходити з того, що його (ухилення) шкідливість визначає не стан фізичного спокою, в якому перебуває особа, а перш за все факт свідомого самоусунення певного суб'єкта із системи правовідносин, у яких від нього вимагаються певна активність. Так, на прикладі змісту ст. 164 КК (злісне ухилення від сплати вста-

новлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів) та злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні) діями, які вимагаються від суб'єкта, й ухилення від яких є караними, є виконання ним на користь іншого учасника сімейних відносин, згідно з наявною в нього соціальною роллю (батька, матері, дитини) заходів, спрямованих на підтримку життєзабезпечення, на задоволення життєвих потреб іншого учасника зазначених відносин. Тому, незважаючи на те, чи вчиняє винний дії, спрямовані на приховування від працівників державної виконавчої служби й уповноваженої на отримання коштів особи фактів одержання ним доходів, з яких мають відраховуватись зазначені кошти, чи він лише не надає (притримує) кошти, про наявність яких відомо зазначеному органу, в загальносоціальному аспекті його поведінка – це *невиконання* ним своєї соціальної ролі. Як слушно зазначає Н. Ф. Кузнецова, при бездіяльності не обов'язково, щоб суб'єкт поводить себе пасивно – навпаки, він може проявити активність, вчиняти різні дії (наприклад, ухиляючись від сплати аліментів, він може переїздити з місця на місце, змінювати роботу, прізвище, тобто бути фізично активним). Та при цьому головним залишається невиконання покладеного на нього обов'язку – сплати коштів[9, с. 230–231]. До схожих висновків дійшла Л. В. Дорош, яка зазначає, характеризуючи об'єктивну сторону ухилення від сплати аліментів, що фактична поведінка особи є своєрідним проявом бездіяльності та не має юридичного значення[10, с. 10]. Отже, слід підкреслити, що при кримінально значущому ухиленні поведінковий та соціальний аспект поведінки суб'єкта можуть не збігатись: як ухилення може бути кваліфіковано поведінку, яка з фізичного боку може бути і активною, і пасивною.

Оцінка поведінки особи як ухилення вимагає належного обґрунтування умов, за яких вона набуває кримінально-правового значення. Для з'ясування змісту таких умов доцільно звернутись до розробок кримінально-правової доктрини в частині обґрунтування критеріїв визнання бездіяльності (у т.ч. у формі ухилення) кримінально протиправ-

ною. Про ці особливості фахівцям відомо давно. Так, ще на початку XIX ст. Ансельм Фейєрбах помітив: злочини, які полягають у невиконанні (*delikta omissionis*), на відміну від злочинів, що є протизаконною дією, завжди передбачають особливу правомірну підставу, якою є закон або угода, що затверджують обов'язок до дії[11, с. 24]. Насьогодні фахівці досить ретельно опрацювали питання критеріїв злочинності пасивної поведінки людини. Так, один з найбільш розгорнутих комплексів умов, які мають бути дотримані для обґрунтування кримінальної відповідальності за бездіяльність, розроблено Г. В. Тімейком, який включив до них: 1) наявність спеціального правового обов'язку діяти; 2) наявність об'єктивної необхідності діяти; 3) наявність можливості діяти; 4) наявність можливості запобігти шкоді; 5) невиконання дій; 6) заподіяння зовнішніми силами шкідливих наслідків[12, с. 164].

Генеральною такою умовою визнання ухилення кримінально значущим є юридичний обов'язок діяти. Однак, зазначена умова кримінальної протиправності бездіяльності враховується лише у сукупності з іншою – у конкретних умовах, що склалися, особа має реальну можливість діяти й виконати свій обов'язок[13, с. 119–120]. Перша умова утворює суб'єктивний критерій злочинної бездіяльності, друга – об'єктивний її критерій [14, с. 120]). Тому вважається, що при оцінці бездіяльності особи як злочину встановлення відповідності поведінки особи сукупності зазначених критеріїв є обов'язковим у кримінальному провадженні. При кваліфікації ж діяння, яке виражається лише у дії, ці обставини кримінально-правового значення не мають.

Висновки

Із викладеного вище, на нашу думку, впливає висновок, практично важливий для будь-якого випадку оцінки певного діяння як кримінально значущого ухилення: особою, яка вирішує питання про правові наслідки ухилення, завжди має бути встановлено обставини, які вказують на обов'язок суб'єкта діяти відповідним чином та свідчать про наявну у нього реальну можливість виконати його. Так, наприклад, як ухилення особи, переданої на поруки, від заходів ви-

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто особливості кримінально-правової поведінки суб'єкта, що виражається в ухиленні від виконання покладених на нього обов'язків. Відзначено спільні й відмінні риси ухилення, передбаченого в Загальній частині Кримінального кодексу України та в його Особливій частині. Зроблено висновок про наявність єдиного комплексу обставин, які підлягають виявленню при кримінально-правовій оцінці будь-якого виду ухилення.

ховного характеру (ч. 1 ст. 47 КК), що тягне скасування поруки, поведінка суб'єкта може кваліфікуватись лише після перевірки того, що переданий на поруки мав реальну можливість виконувати такі заходи.

У цілому ж, підсумовуючи результати проведеного дослідження, зазначимо, що в умовах підвищення вимог до соціальної активності громадян і посадових осіб не виключне поступове розширення в кримінальному законодавстві видів ухилення суб'єктів від виконання своїх обов'язків. Тому наукові дослідження змісту, форм, видів ухилення, як відносно самостійної кримінально-правової категорії, є досить перспективними та мають значення як для розвитку теорії кримінального права (у частині вчення про кримінально значущу поведінку), так і для подальшого удосконалення кримінального законодавства та практики його застосування.

Література

1. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : монографія / П. В. Хряпінський. – Х. : Харків юридичний, 2009. – 840 с.
2. Литвинов О. М. Інститут покарання в кримінальному праві України : навчальний посібник / О. М. Литвинов, Є. С. Назимко ; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова. – Донецьк : «Вид-во «Ноулідж», 2013. – 213 с.
3. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
4. Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика : монографія / О. О. Дудоров. – К. : Юридична практика, 2003. – 924 с.

SUMMARY

In the article the features of criminal conduct legal entity, resulting in a failure to carry out their duties. Noted common and different features of evasion, provided for in the General Part of the Criminal Code of Ukraine and its special part. The conclusion about the presence of a single set of circumstances to be detectable in criminal legal assessment of any kind of evasion.

5. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : монографія / Н. О. Гуторова. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 384 с.

6. Житний О. О. Кримінально-правова оцінка підстав зупинення перебігу давності за Кримінальним кодексом України / О. О. Житний // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право. – 2009. – Вип. 6. – С. 121–124.

7. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: Монографія / В.М. Бурдін. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.

8. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : Школа, 2008. – 1008 с.

9. Курс уголовного права. Общая часть : учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – Т. 1 : Учение о преступлении. – М. : Зерцало-М, 2002. – 624 с.

10. Дорош Л. В. Уголовная ответственность за злостное уклонение от платежа алиментов на содержание детей : автореф. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / Л. В. Дорош. – Х., 1982. – 18 с.

11. Фейербах А. Уголовное право / А. Фейербах. – СПб. : Медицинская типография, 1810. – 122 с.

12. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г. В.Тимейко. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – 215 с.

13. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х. : Право, 2010. – 456 с.

14. Кримінальне право України. Загальна частина : навчальний посібник / В. М. Трубников, М. В. Даньшин, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. В. М. Трубникова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 444 с.